

Reflektivitás mint az értelmezés és kritikai recepció kerete

FÁYNNÉ DOMBI ALICE

Elméleti alapvetés

A reflektivitásnak rendkívüli szerepe van a tények átgondolásában, értelmezésében, egy-egy kérdéskör új szempontok szerinti feldolgozásában. Mindig fontos kérdés, hogy mennyire válik a reflexió a gondolkodási stratégia részévé, a felszínre kerülő kérdéskörök, esetleg problémák mennyire képesek generálni a reflektív folyamatok megindulását és folyamatos jelenlétét.

A reflektivitás elemei a pedagógiai gondolkodási stratégia részeként (1) a kérdések tisztázására; (2) az újradefiniált probléma megfogalmazására; (3) a lehetséges megoldások hatásainak elemzésére; (4) az értékelés szempontjainak kialakítására irányulnak. A történeti kutatásban ez úgy képeződik le, mint (1) azonos és eltérő jelenségek feltárása a pedagógiai hatásfolyamatban; (2) a megállapítás vizsgált témára való alkalmazása; (3) a megoldás – alternatívák megkeresése; (4) a hatásfolyamat sarokpontjainak értékelése. A komparatiztikai kutatások a neveléstörténeti jelenségek komplex értelmezéséhez alapot adnak, lehetővé teszik a globális látásmód kialakulását (*Dombi*, 2012; *Kéri*, 2006).

A következőkben a dualizmus kori pedagógiai jelenségek kis szeletét vizsgáljuk meg a reflektivitás tükrében, két korabeli pedagógiai folyóirat írásait górcső alá véve.

Pedagógiai munkák a reflektálás fókuszában a 19. században

A pedagógiai tudománytörténeti kutatások kimutatták, hogy a magyar neveléstudomány fejlődésére domináns hatást gyakorolt a német neveléstudomány. Megjelent ez a neveléstan könyvekben és a dualizmus korabeli pedagógiai folyóiratokban is. Példaként említhetjük *Niemeyer* (1796) neveléstani munkáját, amely a 19. századi magyar nyelvű neveléstanok tartalmára hatást gyakorolt. *Niemeyer* e művében összeválogatta és koncepcionálisan összerendezte az általa ismert legkiválóbb pedagógusok tanításait, amely – és ez hatástörténetének alapja –, kiválóan megfelelt a korabeli magyar eklektikus szellemnek (*Niemeyer*, 1822). *Niemeyer* – aki *Francke* dédunokájaként – a hallei

egyetemen tanult, majd annak rektora lett, azt a szellemiséget képviselte, amely a dolgok, jelenségek szignifikanciáján alapult. Az összefüggések meglátása, a rendszerben való gondolkodás, a korabeli pedagógia alapvető igénye volt, így ez hatástörténetének egyik alapja. Műve annak a reflektálási technikának a példája, amelynek lényege az értelmező befogadás, a tudományos megalapozottságra törekvés.

Meg kell jegyezni azt is, hogy *Ángyán János*, aki 1822-ben lefordította és magyar nyelven kiadta a *Neveléstant*, ifjú korában Jénában tanult, ott szívta magába azt a szellemiséget, amely e mű magyar nyelvű kiadására ösztönözte. A következő magyar nyelvű neveléstan könyvek is követik a niemeyeri gondolatiságot. Ezekre a művekre rendszeresség, célirányos megfogalmazások jellemzőek. *Mayer István* nevelési műve az adaptálásra törekszik (1844), *Mennyei József* neveléstanja feladatcentrikus (1869), *Kiss Áron* és *Öreg János* pedig olyan kontextusba helyezi neveléstani munkáját, amely gazdag tapasztalati anyagot feltételez (1887).

Németh András (2002), valamint *Tenorth* és munkatársai (2000) rámutattak arra, hogy jóllehet az első rendszerezett pedagógiai munkák már a felvilágosodás késői szakaszában megjelentek, de a teológia és a filozófia látásmódját követték. Az igazi neveléstudományi szakdiszciplináris tudományos igényesség a 19. század végén, a 20. század elején válik határozott tendenciává, azaz ekkor jelenik meg az értelmezés és kritikai gondolatváltás egysége és dichotómiája.

Recepció – interpretáció – reflexió

A dualizmuskori pedagógia alakulására nagymértékben hat a korabeli társadalmi-gazdasági fejlődés, a polgárosodás igényeinek megjelenése. Ennek egyenes következménye az Európára való kitekintés igénye: külföldi tanulmányutak, német, francia folyóiratok megjelenése Magyarországon, azaz a pedagógiai fordításirodalom gazdagodása. Az európai pedagógiai kultúra magyar fogadtatása egyenes vonalúan felfelé ívelő. A korabeli elfogadott nevelési törekvések ismertetése az egyes folyóiratokban az ötletadás igényével, az adaptáció gondolatával és a továbbfejlesztést megcélózva jelenik meg. A recepció alapvető jellemzője, hogy az adott folyóirat olvasótáborát célozza meg: leíró, vagy elemző, kritikai észrevételekkel tűzdelt írásokkal. Ezzel megkezdődik a tudomány- és műveltségmodell újraalkotása, amely egyrészt adaptációként jelenik meg, másrészt a külföldi példákat követve sajátosan magyar modellt hoz létre. Nem ritka a hermeneutikai interpretáció, amely elsősorban a magyar nevelési hagyományok és az új törekvések összhangját kívánja megteremteni.

A különböző kultúrákkal való találkozás, az interkulturális kommunikáció folyamata olyan pedagógiai rendszerek létrejöttét jelenti, amelyekben megmaradnak a hagyományos megközelítések, de az új irányzatok meghatározó vo-

násai is. Lásd a herbarti pedagógia magyar interpretációit. A német hatás dominanciája mellett megjelenik az angolszász vonulat is. Ez azonban nem egyszer német közvetítéssel jut el Magyarországra. Mindezek belejátszanak a tudomány- és műveltségmodell újraalkotásába.

Recepciótörténeti kutatásunk elméleti alapjai

A dualizmus korabeli pedagógiai recepció tartalmát és irányait meghatározzák a régió sajátos történeti-társadalmi keretei. Hosszmetszeti és keresztmetszeti kontinuitást tételezünk fel, amely magában foglalja a nemzeti hagyományok és európaiság igényének együttesét.

A hagyományosan német orientációjú neveléstudomány önálló tudományos paradigmaként jelenik meg. A nemzetközi kontextus újragondolandó. A felvilágosodás kiindulópontjául szolgáló „hungarus tudat”, a nemzeti sztereotípiák az áthagyományozódott ismeretanyag kritikai rendezését igénylik. Ennek a tartalomnak a konkrét feltárása a szövegek elemzése alapján lehetséges. A pedagógia problémátörténeti keretekben való feldolgozása képet ad a horizontális és vertikális hatásokról, az alternatívákban való gondolkodás lehetőségeiről, a komplex véleményalkotási készség kialakulásáról (*Németh és Pukánszky, 2004*). A német hatáson kívül azonban – néha nyomokban – megjelenik a francia szellemiség hatása is, amely sajátos, térbeli, időbeli konstrukciókat hoz létre (*Nóbik, 2005; Mikonya, 2008*).

A szöveg mint a recepciókutatás tárgya

A kutatás során a textust mediális komplexumként értelmeztük, ahol figyelembe vettük a befogadó és szöveg viszonyát (szöveg és szöveginterpretációk). A pedagógiai narratívák szövegsémái mellett figyeltünk a pedagógiai narráció alkalmi (esetleg szubjektív) formáira is.

A szövegüniverzum elemzésekor *Gérard Genette* (1991) nyomdokain haladtunk, mely szerint a metatextualitás alábbi elemeit (1) szövegközlés, (2) szövegközlés reflexióval, (3) kommentár, (4) kritikai megjegyzés, (5) adaptáció emeltük ki. A narratívák fő jellemzői az alábbiak szerint csoportosíthatók: (1) tárgyyszerű megjelenítés, (2) élményszintű megjelenítés, (3) architextuális utalások, (4) replikáció és (5) originális gondolatok.

A források szövegvilágának értelmezési területei felhívták a figyelmet arra, hogy a reflexió megjelenési formái műfaj függőek (életút-reflexió, pedagógiai kísérlet bemutatása, mindennapi pedagógiai jelenségvilág értelmezése), továbbá szubjektív elemei is vannak (a reflektáló textus alkotójának nézetei). A szövegüniverzum kiválasztott elemei kiválóan példázták a leíró, értelmező, analízis, szintetizáló narrációs építkezés célját, irányait, sarokpontjait (pl. tájékoztat, adaptációra biztat, elutasít stb.).

A vizsgálat megközelítésmódja, betekintés az eredményekbe

Vizsgálati anyagunk alapját két pedagógiai folyóirat: a Magyar Paedagogia és a Magyar Paedagogiai Szemle 1880-as és 1890-es éveiben megjelent számok szövegmintázatai adják. A kiválasztott textusok a szöveginterpretáció jellemző irányait bemutatják.

A kutatás célja annak feltárása, hogyan jelenik meg a külföldi pedagógia műveltségi anyagának tartalma a magyar nyelvű szakirodalomban, a nemzetközi tudományos irányzatok reflexió és recepció közvetítése hogyan történik Magyarországon, továbbá mikor jelennek meg a kritikai recepció keretfeltételei. További lényegi kérdés, hogy mit és hogyan, esetleg milyen közvetítéssel vett át a magyar pedagógia a tudományfejlődési tendenciákból.

Feltételezésünk szerint az 1880-as, 90-es évek pedagógiai recepciótörténete feltárja a kortárs reflexió és recepció jellemzőit és adalékokkal szolgál a neveléstudomány mint szakdiszciplína kialakulásához.

Fontos kérdésként jelenik meg a kutatásban a történeti és mentalitástörténeti keretek megragadása. Figyelmet érdemel a narratívaképzés problematikája és a narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában. A klasszikus kánonok, és az új kánonok egymásmellettsége, a kanonizáció folyamatának tettenérése további izgalmas kérdés. Az elemzés alapvető szempontjai: a leírás, értelmezés, megítélés, összevetés, elfogadás, kritikai hangú ismertetés, eredetiség.

A két forrás-folyóirat jellemzői felhívják a figyelmet a recepció különböző szempontjaira, ezek elsősorban a célközönség szempontjait veszik figyelembe. A Magyar Paedagogia olvasótábora elsősorban a pedagógiai szakmát művelő magas fokú elméleti felkészültséggel bíró szakemberek köre, míg a Magyar Paedagogiai Szemle olvasótáborát elsősorban a gyakorlatban dolgozó tanítók teszik ki. Vessük össze a két folyóirat tartalmi jellemzőit!

<i>Magyar Paedagogia</i>	<i>Magyar Paedagogiai Szemle</i>
Rendszerezett, teljességre törekvő munkák	Úttörő próbálkozások bemutatása
Meghatározó jelentőségű munkák ismertetése	Erős történeti indíttatás
Kritikai hang	Népszerű pedagógusok bemutatása
Elméleti koncepciók bemutatása	Jól hasznosítható ismeretek a néptanítók számára
Prekogníciók bemutatása	Jeles gondolkodók, irányzatok bemutatása
Interdiszciplinaritás megjelenése	Mintaadó életutak
Pedagógiai, pszichológiai etikai témakörök	Küldetéses szerepvállalás etikai legitimizációja
Európai tudományosság bemutatása	Iskolai műhelyek bemutatása
Pszichológiai orientációjú normatív pedagógia megjelenítése	Iskolai műhelyek bemutatása

1. táblázat: A két forrás-folyóirat jellemzői

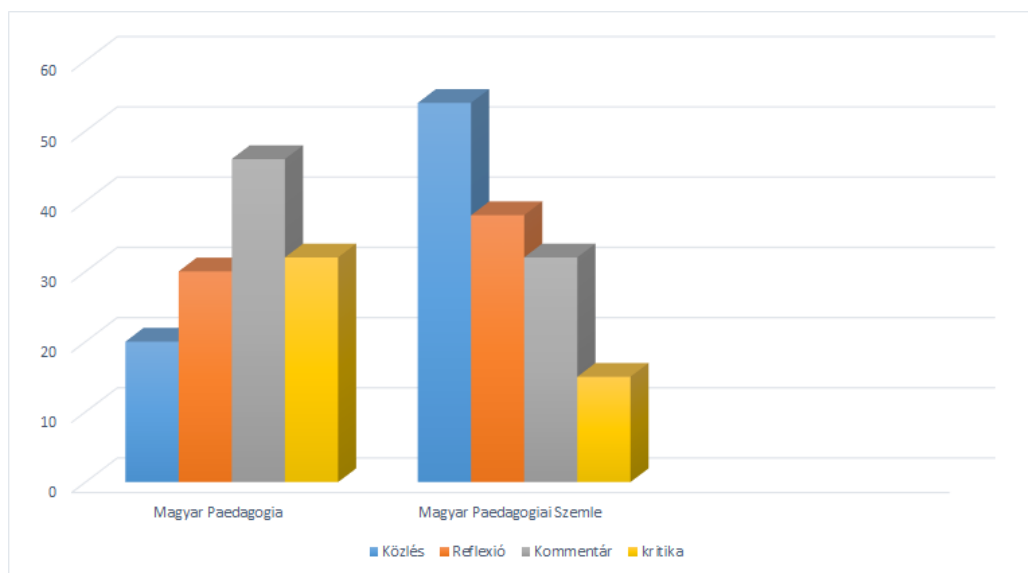
A *Magyar Paedagogia a korabeli tudományosság alapfolyóirata*. 1892–95-ig Csengery János, majd 1896–99-ig Négyessy László szerkeszti. A Magyar Paedagogiai Társaság folyóirataként a hazai közoktatás körében felmerülő elvi kérdések tudományos tárgyalását tűzi ki célul. Szakmai írásai a legkorszerűbb ismereteket tartalmazzák. A Magyar Paedagogiában rendszerezett, teljességre törekvő munkák jelennek meg, amelyeket nem egyszer kritikai hang kísér. Az elméleti koncepciók bemutatása mellett megjelenik az interdiszciplinaritás, a pedagógiai, pszichológiai, etikai témakörök. A tudományos törekvések bemutatása már nemcsak a német nyelvterületre vonatkozik, hanem célá válik az európai tudományosság bemutatása is.

A Magyar Paedagogiai Szemle kliensei a korabeli tanítóság, amely szakmai tudományos írások mellett híreket, népszerű írásokat is közöl. Szerkesztője 1880-tól Rill József, aki a korabeli gyakorlatorientált tudományosság képviselője. Ez a kettős indíttatás jellemzi a folyóiratot is.

Mind a két folyóirat reflektál a külföldön megjelent pedagógiai szakirodalomra, de alapvető különbségek vannak a két forrás által megjelenített témák és tartalmak között is.

A Magyar Paedagogiai Szemlére jellemző az úttörő próbálkozások bemutatása. Jól hasznosítható ismereteket közöl a néptanítók számára. A népszerű pedagógusok bemutatása elsősorban a mintaadó életutak bemutatását jelenti. A küldetéses szerepvállalás mint toposz jelenik meg. Sok gyakorlati ismeretet közöl, iskolai „műhelyeket” mutat be. Megjelenik benne a küldetéses szerepvállalás etikai legitimizációja, mint pedagógus minta. Minthogy a folyóirat el-

sősorban a gyakorlatban dolgozó tanítók számára közöl írásokat, így megjelenik a külföldi iskolai műhelyek bemutatása is.

1. ábra: A metatextualitás elemei a Magyar Paedagogia és a Magyar Paedagogiai Szemle hasábjain 1894–98

A két folyóirat különbözik a reflektivitás mértékét illetően is: a kritikai hangvétel a Magyar Paedagogiai Szemle hasábjain alig van jelen, míg a Magyar Paedagogiában erőteljesebb az értékelő hangvétel.

Műfaji sajátosságok	Példák
Iskolatörténet	<i>Teutsch: Die siebenbürgisch-sächsischen Schulordnungen. 1894.</i>
Közoktatásügy története	
Neves pedagógusok	<i>Gabriel Monod: Michelet: Professeur a l' école normale (Revue des deux mondes) 1895.</i>
Emlékbeszéd	<i>Melanchton születésének 400. évfordulójára. 1897.</i>
Nevelési területek	<i>Demek Győző: Schranz Mihály és Bünker Rajnald: A kézügyességi oktatás fejlődési története 1895.</i>
Kapcsolt területek	<i>Kereszty István: Alexander Wernicke: Richard Wagner als Erzieher 1899.</i>
Ismertetések	<i>Rácz Lajos: Jakob Frohschammer: Ein Pedagoge unter den modernen Philosophen 1898.</i>

2. táblázat: Recepció a Magyar Paedagogiában műfajok szerint

A Magyar Paedagogia neveléstörténeti írásai elsősorban a közoktatásügy, iskolatörténet és a nevelési feladatok témakörök köré csoportosíthatók. Külön figyelmet érdemel a neves pedagógusok tevékenysége, amelyet működési terü-

letük, nevelési munkásságuk oldaláról mutatnak be. Az 1800-as évek vége felé egyre többször megjelenik a folyóiratban a kritikai hang, de a magyarországi viszonyokhoz való adaptáció lehetőségének felvillantása mindvégig jelen van. A neveléstudomány területén összehasonlító elemzéseket is találunk, a komparatív szempont érvényesítése a „legjobb megoldás” szándékával egyesül. Az európai nevelési szakirodalom témái több esetben német közvetítéssel kerülnek Magyarországra, de saját konceptuális keretben tárgyalják. A kommentárok nem egyszer kompilatív elemeket tartalmaznak, több szöveg elemeit idézik.

<i>Műfaji sajátosságok</i>	<i>Példák</i>
Módszertani írások	<i>Szedlaczek Lajos</i> : A görög játékvilágból 1894.
Elemző-értelmező írások	<i>Waldapfel János</i> : A formális fokozatok elméletének története 1892.
Interdiszciplinaritás	<i>Peres Sándor</i> : <i>Fröbel</i> alaki munkái. 1895.
Reformpedagógia	<i>Waldapfel János</i> : <i>Natorp</i> : Grundlinien einer Theorie der Willensbildung. 1895. ; <i>W. J. : S. Hall</i> : Ausgewählte Beiträge zur Kinderpsychologie und Pädagogik. 1903. <i>Várnai Sándor</i> : Kísérleti lélektan az iskolában. 1895.
Komparatív kommentárok	<i>Waldapfel János</i> : <i>Natorp</i> : Grundlinien einer Theorie der Willensbildung. 1895.

3. táblázat: A recepció irányai a Magyar Paedagógiában

A módszertani írásokat a gyakorlatiasság szelleme hatja át, az adaptáció mellett azonban megjelenik a modellalkotás igénye is. Az elemző-értelmező írások tudománytörténeti jelentősége, hogy az európai nevelési irányokon keresztül egy olyan pedagógiai konstrukció irányába mutatnak, amely már az eredetiség jegyeit mutatja, csak nyomokban található meg benne a forrásanyag.

Az interdiszciplinaritás megjelenése az 1890-es évek közepétől egyre gyakoribb. A korábbiakban szinte kizárólag a filozófiai hatás volt megfigyelhető, ezt azonban a pszichológia tudományának fejlődésével, a lélektani szempontok megjelenése egészíti ki.

Figyelemreméltó egy-egy korabeli neveléstudós tevékenysége, akik különösen sokat tettek az előrevivő nevelési szakmunkák és irányzatok megismertetéséért és befogadásáért. Különösen érdekes ebből a szempontból *Waldapfel János* munkássága, aki a reformpedagógiai irányzatokkal megismertette a Magyar Paedagogia olvasótáborát, szinte az irányzat, nézet európai megjelenésével egyidőben. Így írt pl. *Natorp* munkáiról, elemző, értelmező írásokat közölt *Stanley Hall* műveiről.

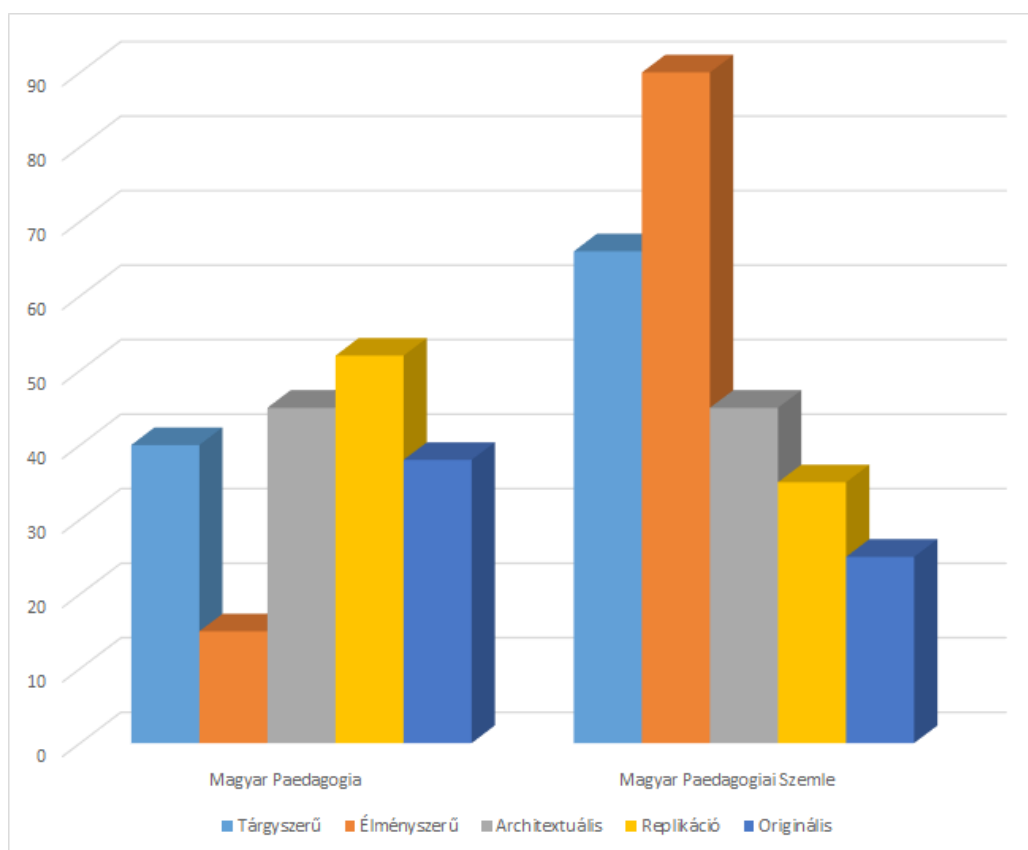
1895-ben jelent meg *Várnai Sándor* tolmácsolásában a kísérleti lélektan iskolai adaptációját közlő írás, amely a téma iránt elkötelezett pedagógus nagyon is gyakorlatias álláspontját tükrözi. *Binet* és *Henri* emlékezetre vonatkozó vizsgálatait úgy ismerteti, hogy a módszer iskolai adaptációját helyezi a középpontba. A tudományfejlődés eredményeit beviszi az iskolai gyakorlatba.

<i>Műfaji sajátosságok</i>	<i>Példák</i>
Tanügytörténeti adalékok	A néptanítók helyzete Poroszországban 1890.
Szakkönyv ajánlások	<i>Diesterweg</i> : <i>Wegweiser</i> 1890
Külföldi lapok	Ungarischer Schulbote (<i>Rill József</i> szerkesztette magyar tanügyi lap német nyelven; <i>Kehr</i> és a tanügyi sajtó)
Pedagógiai irányzatok adaptációja	<i>Bányai Jakab</i> : <i>Pedagógia és nemzetgazdaság</i> 1889.
Életút bemutatások	<i>Rill József</i> : <i>De Gerando Antonina</i>
Külföldi pedagógiai lapok hivatkozásai	Der Volksfreund <i>Rill József</i> et méltatja tanfelügyelőként. 1889
Más magyar nyelvű tanügyi lapra való hivatkozás	Magyar Tanító

4. táblázat: A recepció irányai a Magyar Paedagogiai Szemle hasábjain

A Magyar Paedagogiai Szemle tartalmában és felépítésében más, mint a Magyar Paedagogia. Célját tekintve a tanítósághoz szól, elsősorban gyakorlati tanácsokat, eseményeket közöl. Esetenként kitekintést ad a külföldi pedagógiáról, de inkább eszményített formában. Szövegeiben megjelenik a klisékbe merült referencializálható tudás. Értéke azonban mindenképpen az, hogy a hét-köznapi pedagógusához szól. Könyvészeti fejezetében megtalálhatók a külföldi művek, de vagy utalások formájában, vagy akkor, ha lefordították azokat magyarra.

Ha megvizsgáljuk a narratívák jellemzőit, akkor a két forrás-folyóirat között a vizsgált időszakban alapvető különbségként jelentkezik a forráskövetés súlyozása. A Szemle a gyakorló tanítókat az élményeken és a tárgyyszerű közléseken keresztül kívánja megragadni. A Magyar Paedagogia olvasóinak viszont a replikációs és az originális szinten kívánják az olvasnivalót kínálni. Az archi-textuális megközelítés mód (összöveg utalások) pedig mind a két folyóiratban fontos teret kap. Egyrészt a pedagógiai jelenségek értelmezése, kritikai recepciója szempontjából, másrészt kanonizációs folyamat részeként (2. ábra).

2. ábra: A narratívák jellemzői. A Magyar Paedagogia és a Magyar Paedagogiai Szemle hasábjain

Két forrás-folyóiratunkat elemezve, megállapíthatjuk, hogy a reprezentáció igénye mint tudatos választás jelenik meg a reflektálás folyamatában. Olyan sajátos szerveződésről van szó, amelyben a reflektált szöveg (tartalmilag: pedagógiai jelenség, történet, személy bemutatása), analógiák lehetőségét villantja fel, esetenként részletesen ki is van dolgozva. Az analógiák mentén épül fel a legtöbb szöveg, amelyben három dolog egyesül: (1) a külső megjelenítés belső leképezése; (2) a megjelenési formák és szerveződések visszatükrözése; (3) gondolkodás megindítója. Az analóg reprezentáció mindenkor kötődik valamely észleléshez, ennek a modalitásnak speciális kódrendszere (képi, verbális stb.) közvetíti azokat a hatásokat, amelyek a fogalmi reprezentációkhoz elvezetnek. A fogalmi reprezentáció a gondolkodás útján szerveződik, belső mentális történet, de folyamatosan verbalizálódik, – esetleg változó – nyelvi formát ölt.

Rousseau munkásságának bemutatásakor pl. a reflektálás a nagy francia gondolkodó műveiben megjelenő gondolatainak bemutatásával kezdődik, a magyar viszonyokra való adaptálás lehetőségeivel folytatódik. Az értelmezés síkjai (1) megismerés, (2) befogadás, (3) elfogadás kiegészülnek a kritikai gon-

dolzkodás elemeivel, esetenként mintegy a költői kérdés nyelvi formáját használva (az iskola elutasítása).

Az analóg és fogalmi reprezentáció tehát olyan leképezése a valóságnak, amely egymásra épül, és amelynek célja, hogy a gondolkodás tárgyává válva összekapcsolják a külső történést reprezentáló analóg kódot a diszkrét szimbólumokból felépülő fogalmi reprezentációval.

Összegzés

A két folyóirat recepciótörténeti adalékokkal szolgál a korszak pedagógiai tudományfejlődési törekvéseihez. Alapvető különbség van a vizsgált folyóiratok reflektív és recepciós irányai között, amely elsősorban a célközönség különbségéből adódik. A Magyar Paedagogiai Szemlére a reflektív, referáló jellegű írások dominanciája jellemző, különös tekintettel az idealizált lezáró reflexiós közlésre, amíg a Magyar Pedagógia a tudományos nézőpontú recepció megjelenése szempontjából fontos referenciális státusú szövegeket közöl. Referenciális státusú szövegeire az afirmáció (bizonyított, megerősített), a konzisztens megállapítások sora jellemző. Jelentős szerepe van a pedagógiai kánonstruktúra alakításában.

Az értelmező közlés elsősorban a Magyar Paedagogiára jellemző, amely kiegészül az eredetiség szempontjának preferálásával. A Szemle elsősorban leír, bemutat, esetenként mitizál, megítélésében a mintaadás szempontja szerepel.

A Magyar Paedagogiában a tudomány- és műveltségmodell újraalkotásának jellemző jegyei megragadhatók (pl. polihisztor pályakép újraértelmezése). Számos új értelmezés jelenik meg, amely differenciáltabbá teszi a pedagógiai narratíva tartalmait (referencialitás). A műfaji megújulás mellett – amely összehasonlító kommentárok megjelenését is jelenti –, a konstitutív, azaz sajátos elrendezésű interpretáció is helyet kap, mint pl. a hasznossági elv, vagy bizonyos pedagógiai módszer kizárólagos használata bizonyos területeken.

A vizsgált időszakban tehát az európai pedagógia legjelentősebb vonulatai megjelennek a pedagógiai folyóiratok hasábjain. Alapvető különbség van a vizsgált folyóiratok között a recepció jellegében. A Magyar Paedagogiai Szemlére a reflektív, referáló jellegű írások dominanciája jellemző, míg a Magyar Paedagogiában megjelenik a tudományos nézőpontú, kritikai recepció. Fontos jellemző a reformpedagógiai irányzatok megelőlegezése, amely a tudomány- és műveltségmodell újraalkotásához is hozzájárul. A tudományfejlődés eredményeinek gyakorlatba történő átvitele több szerző munkájában tetten érhető. Az új jelentések, értelmezések a pedagógia fejlődésének előremozdítói. A reflexió és recepció egymás mellettisége elemeiben, majd egészében megelőlegezi a 20. század eleji pedagógia fejlődési jellemzőit. A komparatív kommentárok

megjelenése jelzi, hogy a magyar pedagógiai kultúra nincs fáziskésésben az európai nevelési megújuláshoz képest.

Szakirodalom

Dombi Alice (2012): *Primus inter pares. Programadó nevelők a 19. században*. Universitas Kiadó, Szeged.

Genett, G. (1991): *Fiction et diction*. Poétique, Paris.

Kéri Katalin (2006): Egyetemes neveléstörténet és történeti, neveléstudományi komparatisztika. In: Bárdossy Ildikó, Forrai Katalin és Kéri Katalin (szerk.): *Tananyagok a pedagógia szakos alapképzéshez*. Pécs. 13–45.

Kiss Áron és Öreg János (1887): *Nevelés- és oktatástan*. Dobrovsky és Francke Könyvkereskedése, Budapest.

Magyar Paedagogia (1894–98)

Magyar Paedagogiai Szemle (1894–98)

Mayer István (1844) *Népneveléstan*. Buda.

Mennyei József (1869): *Nevelés- és tanítástan egyházi és világi tanemberek és tanügybarátok, néptanodai tanítók és tanítójelöltek használatára*. Eggenberger, Pest.

Mikonya György (2008): A Herbart recepció magyar historiográfiai hatása. In: Pukánszky Béla (szerk.): *A neveléstörténet-írás új útjai*. Gondolat Kiadó, Budapest. 121–134.

Németh András (2002): *A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, egyetemi tudománnyá válás, középiskolai tanárképzés*. Osiris Kiadó, Budapest.

Németh András és Pukánszky Béla (2004): *A pedagógia problémátörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Niemeyer, A. H. (1796): *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts*. Halle.

Niemeyer, A. H. (1822): *Nevelés- és tanítás tudomány a szülék, a házi és iskolai tanítók számára*. Petrózai Trattner János betűivel. Pest.

Nóvik Attila (2005): Rousseau-kép a 19. századi neveléstörténeti tankönyvekben. *Iskolakultúra*, 4. 41–48.

Tenorth, H-E. (2000): A kézmű dicsérete, az elmélet kritikája – a németországi pedagógiai historiográfia helyzetéről. *Magyar Pedagógia*, 2. 111–125.